

УДК 321.6-044.347

ПОЛІТИЧНА ЛОЯЛЬНІСТЬ ЯК ФАКТОР У ФУНКЦІОНУВАННІ НЕОПАТРИМОНІАЛЬНОГО РЕЖИМУ

Михайло Шабанов

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
факультет міжнародних відносин, політології та соціології,
кафедра політології
Французький бульвар 24/26, 65058, м. Одеса, Україна*

Політична лояльність є фактичною умовою підтримання неопатримоніальних режимів в умовах постійного зовнішнього впливу. Лояльність підтримується корупційними практиками та розподілом ренти. Визначено високий рівень персональної лояльності до лідера держави.

Ключові слова: політична лояльність, неопатримоніальний режим, корупційні практики, адміністративний ресурс, патронажно-клієнтарні відносини, рента.

В умовах постійних та динамічних змін у глобальному світі проблематика аналізу неопатримоніальних політичних режимів має спиратися на розкриття лояльності як платформи встановлення та підтримання владних інтенцій. Лояльність (фр. loyal – вірний) визначає рівень соціальної «вірності» певній ідеї, системі, людині або соціальній групі. Вона відіграє вирішальну роль у структуруванні політичної системи та вибудовуванні сукупності взаємовигідних зв'язків, які мають стратегічне та мотиваційне значення. Лояльність закладає базові засади владних інтенцій у будь-якому суспільстві та є інструментом у отриманні соціального та політичного капіталу. Владна еліта спирається на лояльність суспільства, перманентно підтримує її, поширює відповідні фрейми. Серед дослідників проблематики лояльності слід виділити таких авторів, як Е. Гоуднер, Г. Беккер, Дж. Марч, Г. Саймон, Л. Портер, Дж. Грінберг та ін. Досить спорідненим явищем у контексті аналізу є легітимність. Балансування в оцінках та аналізі явищ лояльності та легітимності характерна в більшості сучасних режимних концепціях. Проблематика легітимності влади багатомірна і, як правило, розглядається більшістю гуманітарних дисциплін у визначеному ступені природної диференціації. М. Вебер вивів поняття легітимності з вузькоюридичного розуміння законності, оминаючи явище лояльності. Учений поставив легітимність у залежність від відчуттів більшості або меншості, від віри й права керувати [1]. До проблематики легітимності також зверталися такі вчені, як Д. Істон, С. Ліпсет, Ч. Мілз, Ж.Л. Шабо, Т. Лукман та П. Бергер., Х. Е. Чехабі, А. Стефан, Х. Лінц, С. Хантінгтон, також феномен досліджувався у роботах Г. О' Донела, Ф. Шміттєра, К. Е. у. Хакер-Кордона, С. Жіжека, С. Брауна, Дж. Махоні, Г. Ф. Вейса, Д. Каплана, С. Д. Кінга, П. Кленсі, Ф. Стола та ін.

У вітчизняній і зарубіжній практиці повноцінної теорії, що зачіпає цей аспект знання повною мірою, просто не існує. Більшість доробків носять, на думку автора, дослідження, фрагментарний характер і не претендують на універсальність та послідовність у поєднанні з явищем лояльності. Таке поняття має вияв у кратології як єдиному концептуальному погляді на владу у різних вимірах [11]. Крім того, воно має історичні, філософські, юридичні та соціально-політичні інтерпретації, що споріднюють його з лояльністю. Легітимність – явище соціокультурного характеру, що включає в себе ціннісний (аксеологічний) аспект політичного буття. Під легітимністю слід розуміти визнання влади, виправдання

її механізмів, рівень лояльності (довіри) до владних інституцій та політичної еліти (так званого «істеблшменту») – реальних центрів влади та впливу. Фактично від рівня легітимності влади великою мірою залежить ефективність політичного управління. Легітимність формує структуру та визначає специфіку будь-якого політичного режиму. Взаємозв'язок легітимності та власне лояльності, її форм та різновидів дає можливість більш глибоко проаналізувати саме патримоніальні (на більш ранніх історичних етапах) та неопатримоніальні (сучасні та значно більш поширені) відносини. Класичні патримоніальні режими спиралися на традиційну легітимність, інкорпоруючи у неї сегменти харизматичного впливу. Сучасні неопатримоніальні режими використовують синтетичну легітимність, що одночасно співвідноситься з різними типами (елементи раціонально-легальної та харизматичної або поєднання етнічної, традиційної з суто харизматичною постаттю лідера та впливом розподілу ренти).

Легітимність стосується як політичного режиму, зокрема форми правління, так і конкретних персональних суб'єктів влади. В умовах зовнішнього впливу глобалізаційних детермінант легітимність підтверджується на локальному рівні владою. Лояльність створює передумови легітимності режиму, закладає принципи розгортання певного типу легітимності та процесу легітимації політичного режиму. Часто лояльність відіграє роль досить консервативного фактора. Російський учений А.П. Циганков зазначає: «Кожен режим як виразник безпосередніх інтересів влади прагне забезпечити максимально широку підтримку для свого існування. У цьому складається «інстинкт виживання» влади, іманентно притаманний їй консерватизм, страх перед глибокими змінами в суспільних структурах. Ці зміни порівняно рідко ініціюються владними інститутами, а якщо таке відбувається, то тільки в силу жорсткої необхідності і в пошуках все тієї ж стабілізації положення правлячого режиму» [12, с. 126].

Явище соціальної лояльності може спиратися на досить різні за характером елементи. Найбільш давнім елементом соціальної лояльності виступає традиція та її окремі норми, що пролонгуються у соціально-культурному та соціально-політичному спектрах. Лояльність характеризується такими важливими моментами, які споріднені з легітимністю: безумовним розподілом цінностей з об'єктом лояльності; чесністю і вірністю по відношенню до об'єкта лояльності; почуттям гордості щодо об'єкта лояльності і відкритої демонстрації такого ставлення; готовністю надати підтримку, попередити про щось, посприяти, пожертвувати чимось заради об'єкта лояльності. На думку російського вченого М. Лазарева, «структурно політична лояльність може бути розглянута за кількома підставами: за суб'єктами – індивідуальна, групова, партійна тощо; по об'єкту (спрямованості) – до держави, конституції, політичного курсу, лідерів і т. д.; за правовим статусом – добровільна чи обов'язкова (присяга, підписка); за історичними проявами; за ступенем інтенсивності; по стійкості (свідома – стабільна, несвідома – нестійка); за способами підтримки (авторитарний, демократичний). Як політичний феномен лояльності поряд зі структурою має свої закони (механізми) функціонування і розвитку. До них можна віднести єдність легітимності та лояльності; зумовленість рівнем розвитку політичної культури; відповідність політичної свідомості й поведінки певної форми вираження політичної лояльності» [5, с. 25].

Існує декілька рівнів лояльності: 1) на рівні атрибутики; 2) на рівні поведінки; 3) на рівні здібностей; 4) на рівні переконань. У більшості випадків політична практика синтезує рівні політичної лояльності, надаючи певний пріоритет окремим. Імовірно, політична лояльність може виступати в природному та штучному стані.

Політична лояльність є фактичною умовою підтримання неопатримоніальних режимів в умовах постійного зовнішнього впливу та відповідних внутрішніх аспектів деструкції

у соціально-політичному та економічному напрямках [9]. Така лояльність формується у результаті дії як матеріальних факторів, так і нематеріальних. Дія матеріальних факторів цілком заснована на різних за спрямуванням корупційних складників. Нематеріальні фактори характеризують надання своєрідного сервісу стосовно лояльних елементів, зокрема отримання визнання у суспільстві за сприянням державних установ та підконтрольних комерційних структур, закріплення престижного статусу або позиції за певною людиною чи «вірною» режиму соціальною групою. Звичайно така спрямованість у налагодженні лояльних мереж взаємодопомоги часто є достатньо умовною та детермінованою часовими межами існування певної конфігурації неопатримоніального режиму. Звичайно в умовах дисперсних впливів сучасного політичного процесу спостерігається так звана «подвійна» лояльність, тобто підтримка двох протилежних політичних таборів (держав, альянсів) залежно від розподілу сил та ресурсів у перспективі. Така лояльність може бути як стратегічною, так і тактичною (під час розгортання політичного конфлікту, упродовж виборчого процесу). Сприйняття стратегічної подвійної лояльності позначається складанням урядових коаліцій під час неопатримоніального правління на ранніх етапах конституювання. В умовах кризової ситуації формується «остаточний вибір» політичного табору, тобто політична партія вже чітко детермінується обставинами і не в змозі поєднувати лояльність до протилежних центрів впливу (наприклад, неопатримоніального істеблішменту та революційної еліти або мас). Необхідність визначитися унеможливорює конформізм елітарних груп.

Політична лояльність у межах неопатримоніального режиму має свої характерні риси: 1) ментальну укоріненість, 2) різнобічність, 3) відтворюваність, 4) тіньовий спектр. На думку українського політолога О. Фісуна, «вирішальна роль у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби належить клієнтарно-патронажним відносинам і зв'язкам. Патрон захищає своїх клієнтів, останні роблять йому усіякі послуги. Економічні та владні ресурси першого обмінюються на лояльність (політичну й електоральну) других» [10, с. 8]. На думку В. Заболотної, «важливою детермінантою у формуванні лояльності може бути приналежність до різних поколінь і специфіка у цінностях та світосприйнятті» [3, с. 70]. Тобто лояльність визначається генераційною приналежністю, вона має укоріненість у окремих соціальних групах. Специфічне загравання неопатримоніальних режимів пострадянського простору з комуністичним минулим пояснюється необхідністю отримати лояльність частини населення, що ментально є залежним від умовних радянських цінностей та ідеалів. Такий зв'язок має суто ірраціональний характер, проте існують відкриті канали комунікації, які неопатримоніальний істеблішмент контролює та узурпує. Відкриваються широкі можливості для пролонгування міфів минулого на сьогодення. Неопатримоніальний режим не має власної сутнісної ідеології, тому зв'язок із тоталітарним минулим або минулим, де домінувала традиція, є виправданою необхідністю. У цьому контексті швидка декомунізація (дерадянська) нівелює важливий сегмент лояльності до неопатримоніального режиму, що постійно використовує ідеологічну мімікрію.

Слід акцентувати увагу на тому, що «неопатримоніальна система є складною пірамідою різноманітних регіональних, галузевих і бізнесових патронатів, що поєднуються через механізм клієнтарних відносин вертикально президентської влади, а сенс політичної боротьби в цій системі полягає в конкуренції за доступ до ресурсів, владних позицій і посад, але аж ніяк не в задоволенні інтересів людей [7]. Адже «шлях угору» визначається прихильністю патрона, а не вибором громадян» [4, с. 8]. Роль громадян передбачає лише реальну або фіктивну підтримку дій влади. Тобто відбувається нівелювання практик політичної участі. Закономірним у такому разі є використання механізму кооптації

(лат. *cooptatio* – додаткове обрання), який складає значну частину кадрової політики неопатримоніального режиму, де фактично є відсутнім є інститут політичних виборів та відкритість щодо громадськості (відсутня прозорість у кадрових рішеннях).

Завдяки лояльності створюються розширені патрон-клієнтарні мережі у суспільстві. Вони є цілком взаємовигідними, проте концентрують суспільні ресурси у тіншовому вимірі. На протипагу демократичним режимам, які спираються на офіційні та наявні аспекти лояльності, неопатримоніальні режими сконцентровані на тіншовій лояльності.

Лояльність клієнта не вічна, вона підтримується постійними матеріальними «внесками» та політичними акціями з метою заохочення оточення патрона. На практиці олігарх-патрон надає широкі матеріальні преференції політику – клієнтові. Неопатримоніальний політичний режим, побудований за клановим принципом, відсторонює від політичної участі непідконтрольних політиків та громадських активістів поза владним впливом. Такий режим створює особливе середовище лояльності, яке формується навколо патрон-клієнтарної мережі, підтримуючи неформальні закони та дозволяючи «своїм» отримувати левову частку прибутку та політичного впливу. За умови переходу політичного режиму від типу конкурентної олігархії до суто неопатримоніального типу посилюється централізація та накладання патрон-клієнтурної мережі та відповідного середовища лояльності на територію всієї країни. Власне держава стає ареною витіснення «чужих», відсторонення від економіки та політики. Наразі «свої» займають керівні позиції на всіх рівнях. Фактично існують два виміри діяльності бюрократичного апарату для «своїх»: номінальний (відкритий) та фактичний (прихований). Перший вимір існує завдяки законам, нормативно-правовим актам, існуючим статутам тощо. Цей рівень підтримується у власному існуванні правлячою елітою. Фактичний латентний вимір базується на тіншових аспектах функціонування системи, що не окреслені в офіційній документації, мають непублічний характер, продукують відтворення злочинного за суттю соціально-політичного середовища.

Вибудовується характерна для неопатримоніального режиму владна ієрархія, яка поповнюється за допомогою так званої системи гільдій, де домінують корупція, «телефонне право» та адміністративний ресурс примусу. С. Шуляк акцентує увагу на тому, що «у цій системі провідні позиції у сфері влади займає неопатримоніальна бюрократія, що структурується на основі регіональних, галузевих, родинних тощо зв'язків і утворює складну піраміду патронажно-клієнтарних відносин, на вершині якої перебуває глава держави. Головну роль тут відіграє патронажно-клієнтарна мережа президента, до якої входять найбільш близькі й особисто віддані йому особи, які посідають ключові позиції у державному апараті. Політичні партії й парламент відіграють другорядну роль і є механізмами інституціоналізації патронажно-клієнтарних мереж і приватного розподілу між членами правлячого угруповання публічної владної сфери. Політична боротьба в такій системі є субелітною боротьбою за контроль над державою, що ведеться за принципом «переможець отримує все». Ця боротьба визначається швидше не ідеологічними суперечностями (хоча вони, безумовно, існують), а більш прагматичними міркуваннями – боротьбою за матеріальні блага, які надає контроль над державою. Тобто боротьба точиться між тими, хто входить до патронажної мережі національного лідера (*insiders*) і має пріоритетний доступ до політичних та економічних ресурсів, і тими, хто до цієї мережі не входить (*outsiders*)» [13, с. 121].

Пострадянські неопатримоніальні режими розвиваються, підтримуючи саме цю логіку укорінення. Наприклад політичний режим в Україні перманентно долає радянську «спадщину» та радянські за суттю взірці лояльності. На думку Т. Срібної, в Україні за часів СРСР було встановлено патримоніальний режим, основними рисами якого є практична відсутність мобілізованого та інституціоналізованого громадянського суспільства [8].

Прикладами, безумовно, можна вважати відповідні політичні режими у Росії та Білорусі. Обидва політичні режими зміщували реальну політику та економічні важелі в бік власних мереж, формуючи кола середовища лояльності. Варто пам'ятати, що перехід до спроб отримати загальнонаціональну підтримку на рівні ціннісному веде або до руйнування (трансформації), або до створення тоталітарного прецеденту в межах за суттю патримоніальних правил та закономірностей перебігу політичних процесів.

Важливо вказати на наявність процесу персоналізації як механізму отримання лояльності (політичне управління розглядається патроном як персональна справа), тобто на прикладі політичного режиму Росії «інституційна і культурна матриця СРСР визначила патерналістські настрої пострадянського російського суспільства. Цілком усвідомлене бажання «сильної руки», яка захищає національні інтереси та відстоює інтереси простих людей, було спроектоване на особистість президента Російської Федерації» [6, с. 20]. Також пролонгуються стрижневі елементи ідеологічної лояльності – підтримки, зокрема «режим Путіна спирається на специфічну імперську ідентичність росіян, що включає досить суперечливі ідеологічні конструкції та концепти, які відіграють роль стимулів та аргументів колективної свідомості та поведінки. При цьому одночасно йдеться про особливу «місію» російського народу («русские») щодо заснування імперії та про все населення РФ як колективного суб'єкта реалізації імперської політики («россияне»)» [6, с.27]

Лояльність відкриває широкі можливості для маніпулювання громадською думкою на всіх рівнях. У межах системи має місце заохочення всіх різновидів лояльності до існуючого режиму. Зокрема можна виділити політичну лояльність на рівні еліти, тобто заохочення елітарних груп до дій вигідних неопатримоніальній верхівці. Пролонгування такої позиції фактично унеможлиблює будь-які системні зрушення в бік демократизації. Лояльність політичної еліти підкріплюється посиленням системного контролю та процесом централізації на місцях.

Висновки. Сучасний патримоніальний режим спирається на різноманітні за специфікою явища. Повністю його можна вважати продовженням авторитарної традиції так званої «сильної влади» у реалізації політичних режимів сучасності. Він набув поширення у більшості країн пострадянського простору, країнах Азії та Африки. Патримоніальний політичний режим продукує виникнення чіткої латентної ієрархії в управлінні. Лояльність визначається як високий рівень прихильності до певної ідеї, програми, суб'єкта, системи тощо. Виокремлюють такі види лояльності: поведінкову; пов'язану зі ставленням; пов'язану з намірами; комплексну, яка враховує елементи всіх попередніх різновидів. Політична лояльність – вагомий елемент стабільності суспільства та політичної системи на всіх історичних етапах розвитку. Політична лояльність має еволюційні характеристики: вона змінюється залежно від системних зрушень у соціально-політичному, економічному та культурному середовищі. Лояльність пов'язана з поняттям «інтеракція» та виступає сукупністю відповідних пактів між різними політичними групами. У сучасних демократичних суспільствах влада стає легітимною та отримує високий рівень лояльності через визнання її народом за допомогою встановлених законом демократичних процедур – виборів. Проте в минулому здебільшого влада отримувала статус легітимності через успадкування її главою держави від своїх предків. Лояльність у межах неопатримоніального політичного режиму існує за логікою мімікрії «успадкування». Такий порядок дозволяє укладати та підтримувати зв'язки між різними за суттю соціальними механізмами та політичними агрегатами, які частково або повністю контролювані авторитарною верхівкою неопатримоніального режиму. Лояльність є індикатором неопатримоніального режиму на всіх етапах його становлення та в будь-яких обставинах зовнішнього середовища.

Лояльність до неопатримоніального режиму поєднується з так званою «повзучою» узурпацією влади, яка заснована на порівняно м'яких методах підтримання владного статусу та тиску на опозиційні сили з метою поступового усунення, заміни, деформації опозиційних ідей та «перевербування» опозиційних лідерів залежно від поточної необхідності в імітації політичної конкуренції як на рівні центру, так і на регіональному та локальному рівнях. Політична лояльність надає соціальний капітал для протистояння глобальної викликам ззовні. Тобто зміна режиму під зовнішнім тиском стає майже неможливою без отримання згоди частини еліти й населення. Режим продовжує існувати згідно з власною метою, тобто перетворення держави на прибуткову бізнес структуру.

Спільною тенденцією є збільшення власне території охоплення політичним режимом та її жорстка структуризація, наявність відповідних рівнів режимного охоплення. Влада персоналізована або зосереджена в руках певного політичного клану, який репрезентує своєю діяльністю «зв'язок» з усіма верствами населення. Влада і народ мисляться як єдине ціле, нероздільне ціле, актуальним стає твердження про народ у боротьбі проти поточних «ворогів», чисельність та характер яких визначається владною елітою. Фактично відсутня політична опозиція. У політичній системі відбувається боротьба різних секторів неопатримоніальної бюрократії під єдиним загальним керуванням.

Неопатримоніальні режими відтворюють певний рівень умовного економічного успіху, що часто будується на ресурсній голці (нафтовій або газовій). У короткочасній перспективі можуть бути реалізовані окремі соціальні програми. Неопатримоніальний режим також може акцентувати увагу населення на процесі лібералізації (без демократизації). Така ситуація звичайно викликає підтримку дій режиму, тобто на основі економічної лояльності поза політичними та правовими зрушеннями в бік демократичних зрушень.

Список використаної літератури

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. Олександр Погорілий. Київ: Основи, 1998. 534 с.
2. Денисюк С. Особливості політичної комунікації в перехідних політичних режимах. Ціннісний вимір політичної діяльності: політична трансформація сучасного українського суспільства: збірник наукових праць III Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26–28 квітня 2012 р. Херсон: Олді-плюс, 2012. С. 220–224
3. Заболотна В. Феномен лояльності персоналу в контексті різних поколінь. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. III(28). С. 68–73
4. Кирилюк Ф. Неопатримоніалізм: історія, теорія, практика. Монографія. Київ: ВАДЕКС, 2014. 553 с.
5. Лазарев М. Политическая лояльность и легитимность власти. *Экономические стратегии*. 2003. № 6. С. 22–27
6. Режим Путіна перед викликами часу: аналітична доповідь / М. Розумний, Я. Бережний, І. Валюшко, Р. Власенко [та ін]; за заг ред. М. Розумного. Київ: НІСД, 2017. 84 с.
7. Руденко В. Ментальність як основа неопатримоніальних відносин в сучасному українському суспільстві. *Культура народів Причорномор'я: науковий журнал Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Сімферополь, 2011. № 212. С. 149–152.
8. Срібна Т. Трансформація політичних режимів України та Польщі. *Наукові праці*. Т. 122. Вип. 109. С. 85–87
9. Тітаренко А. Політична лояльність як детермінанта забезпечення політичного порядку та стабільності держави: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / кер. роботи К. Вітман; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2007. 16 с.

10. Фісун О. Політичний режим України у порівняльній перспективі. Стратегічні пріоритети. № 1(6). 2008. С. 5–12
11. Халипов В. Кратология – наука о власти: Концепция / Рос. Муниц. Академия. Москва: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. 367 с.
12. Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика: Учеб. пособие / Ин-т «Открытое о-во». Москва: Интерпракс, 1995. 295с.
13. Шуляк С. Політико-режимний розвиток «постреволюційної» України крізь призму теорії неопатримоніалізму. Наукові записки. Серія «Політичні науки». 2017. Вип. 3. С. 118–127

POLITICAL LOYALTY AS A FACTOR IN THE FUNCTIONING OF NEOPATRIMONIAL REGIME

Mikhail Shabanov

*I. I. Mechnikov National University of Odessa,
Faculty of International Relations, Political science and Sociology,
Department of Politology
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, 65058, Odessa, Ukraine*

Political loyalty is the actual condition of the maintenance of ported by neopatrimonial regimes under conditions of constant external influences. Loyalty is supcorrupt practices and rent distribution. The high level of personal loyalty to the leader of the state is defined.

Key words: political loyalty, neopatrimonial regime, corruption, an administrative resource, patron-clan relations, rent.